

XVII. Asırda Revan ve Çevresinde Bir Fransız Gezgin: Jean Chardin

Enver Konukçu*

Eskiden doğu-batı mücadelesinin doğudaki temsilcileri, merkezi İstanbul olan Osmanlılarla, İran ve dolaylarındaki Safevîler idi. Her ikisinin de askerî ve siyasî ilişkilerinin bulunduğu batı dünyası, her iki büyük gücün içyapısını öğrenmek ve bunları batıya aktarmak için büyük çaba sarfettiler. Portekizliler, İspanyollar, Avusturyalılar, İngilizler ve Fransızlara mensup “voyage (s) ve travel (s)” adı altında görgü ve deneyimlerini kendi usta kalemleri ile meydana getirenler, çoğu zaman yanlı bir şekilde doğudaki Müslüman ama iki farklı görüşe sahip büyük devletlere ait ilgi çekici haberler verdiler. Jean Babtiste Tavernier gibi Evliyâ Çelebi de Osmanlıların doğusuna yaptığı gezide, oluşma sürecini tamamlayan Revan’a dair ilgi çekici tanımlamalara eserinde yer vermektedir. Keza Cihânnümâ gibi büyük bir coğrafya eseri yazan Kâtib Çelebi de, eserinde yer yer kendi gözlemlerine yer vermektedir. IV. Murad döneminde meşhur Revan seferinde, ordu ile Yavuz Sultan Selim, Kanunî Sultan Süleyman ve III. Murad’ın padişahlığında Revan’a dair resmî belgelerde kısa da olsa önemli bilgilere rastlamaktayız.

Buna karşılık Safevî belgelerinde de kendileri açısından, Osmanlı kaynaklarındaki gibi anlatılanlar veya nakledilenler, Revan için daha tamamlayıcı olmaları açısından faydalı olmaktadır.

XVII. yüzyılda Fransız gezginlerinden Jean Chardin’in 1671-1673 tarihlerinde gerçekleştirdiği iki yıllık doğu gezisinde Revan’la ilgili olarak yaptığı tespitler, diğer kaynaklarda pek göze çarpmamaktadır¹. Bu gezi kitabında, ilk orijinal baskıda, sonrakilerde pek yer almayan gravürler de dikkatleri üzerinde toplamaktadır². Revan ve yakınlarına dair yer alan gravürlerde, daha sağlıklı fikir edinmemize yardımcı olmaktadır. 1983’deki baskısında ise gravürlere hiç yer verilmemiştir³. Seyahatnâmeler üzerinde değerli çalışmaları olan Stefanos Yerasimos, Chardin ile ilgili araştırmalarına devam etti. Aramızdan ayrıldığı tarih olan 2005’e kadar Chardin üzerinde yoğunlaşan Yerasimos, Tournefort Seyahatnâmesi’ni yayınlatabilmiş, Ali Berktaş’ın usta aktarışlarını da titizlikle inceleme fırsatını bulabilmiştir⁴.

S. Yerasimos’un toprağa verilışinden sekiz yıl sonra da bir başka seyahatnâme, Türk okuyucusunun istifadesine sunulmuştur. Yine titiz bir çalışmanın sonucu olarak, S. Yerasimos’un dosyası, Ayşe Meral tarafından düzenlenmiş, diğer yayınlar gibi, şimdi de aynı özelliklere sahip olan “Chardin Seyahatnâmesi: İstanbul Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran (1671-1673), İstanbul, 2013” yayınında da gravürler temas olunduğu gibi göze çarpmamaktadır. Kaynaklarını Ardahan’ın batısındaki Erzurum dağlarından alan Kür ve arıca Kür ile Azerbaycan’da birleşen, Revan’ın güneyinden batı-doğu doğrultusunda akan Aras nehirlerinden atının

(*) Prof.Dr. Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Emekli Öğretim Üyesi, Aydın.

(1) Bu gezi kitabı her baskısında ayrı ayrı başlıklara sahip olmuştur. İlk baskı; “Le Chevalier Chardin, Voyage de Monsieur Le Chevalier Chardin en Le Perse et Autres Lieux de L’Orient, Amsterdam, 1755” adıyla neşredilmiştir.

(2) A.g.e., birçok yerdeki gravürler.

(3) Jean Chardin, Voyage de Paris a Ispahan, Paris, 1983.

(4) Joseph de Tournefort Seyahatnâmesi, çevr: A. Berktaş, İstanbul, 2005.

ayaklarını ıslatan Chardin, Tiflis-Tebriz yolculuğunda, en kısa ve tarihî geçiş olan Revan'ı tercih etmiştir.

Erivan, Aras nehrine kuzey-güney doğrultusunda dökülen Hrazdan⁵ ve Kırk Bulak kenarındadır. Hrazdan, Ermeniler tarafından kullanılan isimdir. Ancak Türk hakimiyetinde her zaman Zengi diye kullanılmıştır. Kara ve Akkoyunlular ise Karasu demişlerdir. Etrafı dağlarla çevrili bir ovada yer alan Erivan'ın Revan ve daha çok İrevan diye anıldığı bilinmektedir⁶. Ermeni literatüründe ise Revan/İrevan-Yerevan şeklinde göze çarpmaktadır. Şehrin ve kalenin kuruluşu bilinmemektedir. Temürlenk, batıya doğru yaptığı seferlerinde, Erivan yakınlarından geçtiği halde, ne Nizâm ed-Din Şâmî ve ne de Şeref ed-Din Yazdi ismen de olsa bahis konusu etmemektedir⁷. Daha sonra bu civardaki Eçmiyadzin Kilisesi'ne doğru yol alan Temürlenk, onun tarihçileri bu tarihi yöre ve kiliseden Üç kilise diye söz etmişlerdir⁸. Revan, XVI. yüzyılda henüz bir köy halinde idi. Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Zaferi dönüşünde, köyün, belki de kasabanın yakınlarından geçmiştir⁹. Kanunî Sultan Süleyman zamanında Sa'd Çukuru'nun doğrusunda kalan Revan, serhadliği nedeniyle tahkim edilmiştir¹⁰. Osmanlılar burayı iyi bir şekilde tahkim ve bazı lüzumlu eklemeler yapmalarına rağmen, Safevîler fırsat buldukça kerpiç malzemeden yapılmış bu kaleyi ele geçirmişlerdir. IV. Murad'ın tarihî Revan seferi, şehrin Türk hakimiyetine girmesini tekrar sağlamıştır. III. Murad zamanındaki Osmanlı-Safevî mücadelesinde, Nahçıvan¹¹ gibi Revan da nüfusça kayıplara uğramıştır.

Jean Chardin, Tiflis sonrası bu tarihî kaleye geldiğinde, Safi Kuli idaresinde, önemli bir Han tarafından yönetiliyordu. Chardin'in gravür ile¹² süslediği tablolar arasında, Revan'ın güney görünüşü, o zamana ait yapısını daha iyi ortaya koymaktadır. Quetchyala diye yazılan savunma hattı, Revan kalesi gibi müstahkem bir mevkiye idi. Keçi Kale diye isimlendirilen hisar, muhtemelen Kığç / Kığç, yani küçük anlamını taşıyordu. Erme-

nilerin rahatça ve iç içe yaşadığı da Chardin tarafından belirtilmektedir. Şehirdeki "birkaç kilise"de serbestçe ayın yapılabilmekte, dinî inançların diğer kısımlarına da hiç karışılmamakta idi. Fransız yazarın belirttiğine göre, Safevîlerin geniş özverili davranışları ile Hıristiyanlığı mezhep olarak yaymak isteyen batılı misyonlar da, bu şehirde üstlenmişlerdi. Chardin, arkadaşları ve rehberi ile Revan'ı dolaşırken, Meydan denilen geniş bir dinlenme yerini görmüştü. Safevîli-Ermeni ve Gürcüler burada birlikte bulunabiliyorlardı. Giyim ve kuşamlarında hiçbir zorlama yoktu. Bu arada büyükçe bir kule dikkatini çekmişti ki, gravürü yine seyahatnâmede belirtilmiştir¹³. Buraların Ermeni yurdu olduğunu iddia eden Ermeniler içinde dahi, kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığını bilen bile yoktu. Üzerindeki yazılar ise Ermenice bilenlerce halâ çözülmüş değildi. Türk olsun, Ermeni olsun birlikte eğlenme ve dinlenme yeri Deria-ı Şirin yani Deryâ-i Şirin, Kiagar Kuna Su diye Ermenilerce söyleniyordu. Yakın olduğu için epey ziyaretçisi olan gölün kuzeyinde ve biraz yukarılarda Sevan Gölü vardı. Karakoyunlular öncesi Sulduzların Yaylakları içindeki Gökçe Göl¹⁴, şimdiki Sevan'dır. Revan'ın hemen yanı başından derin bir vadide akan Hrazdan/Zengi Çayı, kaynağını bu gölden almakta idi.

Chardin, Revan hakkındaki inanılması güç söylentilere de eserinde yer vermektedir. Kutsal kitaplarda, Hz. Nuh'un gemisi vakti ile Ağrı Dağı zirvesine oturan meşhur gemiden inenlerin, Aras kuzeyindeki ve buraya dökü-

(5) Mirza Bala, Erivan, İA IV, s. 311-315; Arutyunian, Yerevan, Moskva, 1968.

(6) S. Esedov – F. Aliyev, İrevan Hanlığı, Bakı, 1997.

(7) Nizâm ed-Din Şâmî, Zafernâme, çevr: N. Lugal, Ankara, 1949, s. 187.

(8) Nizâm ed-Din Şâmî, a.g.e., s. 187.

(9) Haydar Çelebi Rûznâmesi, hzl: Y. Senemoğlu, İstanbul, ?, s. 147.

(10) Şüregel'in güneydoğusu, Aras nehrinin ve arkasındaki Ağrı'nın kuzeyindedir. Nahçıvan-Tekelti dağı arasındaki Aras boylarını kapsamaktadır. Bkz. F. Sümer, Karakoyunlular, Ankara, 1992, s. 20-21.

(11) IV. Sultan Murad'ın Revan ve Tebriz Seferi Rûznâmesi, hzl: Y. Zeyrek, Ankara, 1999, s. 58-79.

(12) J. Chardin, a.g.e., s. 42.

(13) Sonraki yayınlarda gravürler yoktur. Fikir edinebilmek için ilk Amsterdam baskısına bakılmalıdır. E. Konukçu, Aras Boyunda Sa'dlılar, Ankara, 2009, s. 253-254.

(14) Jean-Baptiste Tavernier, Gökçe/Sevan Gölünden Gigaguni söz eder. Kegam gibi okunuşu da vardır. Bkz. Tavernier Seyahatnâmesi, çevr: T. Tunçdoğan, İstanbul, 2006, s. 75.

len akarsu kenarındaki Revan'ın bu Peygamber tarafından yurd seçildiğine dair söylentilere haklı olarak karşı çıkmaktadır¹⁵. Yeryüzü cenneti diye nitelendirilen ve Hz. Nuh'un bir süre ikamet ettiği yer, güya şimdiki Erivan imiş (?). Kuru laflara çoğu zaman kulak tıkayan Chardin, maddî delillere yer vermek istemiş ve çevrede hiçbir antik kalıntının göze çarpmadığını yazmıştır. Revan-Nahçıvan yolculuğunda da Chardin, Duvin-Sederek, Şerur ve Nahçıvan ana yolunu kullanmıştı¹⁶. Bu nedenle, gün-doğusundaki yolculuğunda ve gece ikametlerinde hep gördüğü ve manzarasına hayran kaldığı ve zaman zaman yükselişinden dolayı da insanın ürperdiği Ağrı Dağı'nın Ermeni, Safevî ve yöre Türklerinin isimlendirilmelerine de temas etmiştir¹⁷.

Zamanı, yaptığı program nedeniyle kısıtlı olan Chardin, Revan-Sürmeli yolu üzerindeki geniş bir ova ve bunun yanında iki muhteşem dağın da güzel bir şekilde görüldüğü Eçmiyadzin'e de uğramıştır. Burası iki fersah uzaklıkta güzel bir arazi idi. Ermeni dünyasının istisnasız kabul ettikleri Hz. İsa ile ilgili inanışlar, burada hakim durumda idi¹⁸. Ermeni Patriği'nin idaresinde bulunan Eçmiyadzin, Ağrı-Alagöz ve Aras'ın batı tarafındaki sivri tepesi ile dikkati çeken Tekelti Dağı'na tamamen hakim yerde idi. Türkler tarihin hemen her döneminde Eçmiyadzin'i değil, arazi üzerinde görülen üç dinî yapı nedeni ile "Üç kilise" diye anmışlardır¹⁹. "Doğmuş Tek Oğulun İnişi, Doğmuş Tek Oğul İndi" gibi inanış çerçevesi de, Chardin'in garibine gitmiştir. Azize Gayan ve Hripsime'nin simgeleştiği diğer kiliseler, tarihin hakim devletlerince, bağlı topluluk hukuku nedeni ile her zaman güvence altına alınmıştır. Üç Kilise, zenginliği ve önemi dolayısıyla zaman zaman da baskınlara ve soygunlara maruz kalmış ise de, devlet kuvvetleri bunlara gereken cezaları vermiştir. Üç Kilise'nin diğer bir önemi de Ermeni toplumunun merkezde ve sair yerlerdeki dinî temsilcisi olmuştur. İtalya'daki Papa'nın yanında ruhanî lider Patrik'tir. Chardin temas etmese de, Üç Kilise, Sa'd Çukuru'nun²⁰

Aras kuzeyindeki bölgesi olmuştur. Bilindiği gibi Sa'dlılar, Karakoyunluların üst düzey boylarından biri idi ve onların lideri, saraya yakın akraba Sa'd'tır. Abidevî türbesi²¹, Türkmenlerin de ziyaretgâhı idi ve Revan-Üç Kilise yolu üzerinde bulunuyordu. Oğuzların, arkasından Selçukluların akınlarının başlaması ile Bizanslılar, Aras Nehri kenarında, Iğdır Karakalesi denilen yerde Surp Marie savunma hattını kurdular²². XI. yüzyılda, Aras'ın iki yanı bu nedenle Sürmeli adı ile tarihe geçmiştir. Yukarıda Chardin'in de temas ettiği gibi, Revan'ın yanbaşıdan güneye akan ve Aras'a döküldüğü düzlüklerde, Yılık Kışlağı, hakim devletlerin buralarda meskûn boyların at yetiştirme yeri idi.

J. Chardin, Tebriz'e gitmek için Revan'dan ayrıldığında, yüksekçe ve bir duvar gibi yükselen Duvin'den geçmişti²³. O, birçok köyler ve kasabalardan geçtiğini de ayrıca söylemektedir. Ağrı Dağı'nı tam karşısına alan Daivin, oldukça güzel ve büyük bir ovanın kenarında idi. Gezginin köylerden ifade etmek istediği yerler arasında, yol üzerinde bulunan Büyük ve Küçük Vedi'dir. Yavuz Sultan Selim Çaldıran dönüşü bu köylerden geçmiş ve konaklamıştır²⁴. Uluğ Hanlular da bölge sakinlerinden olup, Safevî mülkî teşkilatında öneme haiz Büyük Han'ı temsil ediyordu. Daivin, tarihi bakımından oldukça eski ve önemli bir yerdirdi. Son zamanlarda yapılan kazılarda, tarihinin oldukça eskilere dayandığı anlaşılmaktadır. Sasaniler, Araplar, Şeddâdîler, Oğuz ve Türkmenler, Selçuk ve İlhanlılar döneminde birçok toplumun yaşadığı ticarîg

(15) J. Chardin, a.g.e., s. 94-95.

(16) Aynı yer.

(17) Aynı yer.

(18) Gürcüler gibi Ermeniler de Hıristiyanlığı kabul etmişlerdi. Hakim devletler ise din serbestliğine dokunmamışlar, bazen mes'elelerin hallinde yardımcı da olmuşlardır.

(19) J. B. Tavernier de Üç Kilise'yi ziyaret etmiştir. A.g.e., s. 67-69, 74, 84.

(20) Aras Nehri'nin Sürmeli Kalesi geçidi ile yukarı tarafa intikal edilebilmede, şimdiki Serdarabâd-Erivan yolu üzerindeki düzlükteki Eçmiyadzin/Üç Kilise'ye varılabilmektedir. E. Konukçu, a.g.e., s. 168.

(21) Bkz. E. Konukçu, a.g.e., s. 64-82.

(22) Sürmeli için bkz. E. Konukçu, Sürmeli Amiri Hüsam ed-Din Hızır, Ankara, 2009, s. 9-21.

(23) V. Minorsky, Le nom de Divin, Revue Etudes Armeniennes, XI (1930), s. 117-120.

(24) Celalzâde Mustafa Selim-Nâme, hzl: A. Uğur-M. Çuhadar, Ankara, 1990, s. 383.

ve dinî merkez olarak dikkati çekmiştir. Türk yönetimleri, Eçmiadzin gibi Ermenilerin dinî merkezi olarak faaliyete burada izin vermişlerdir. Chardin, iki-üç günlük yolculuğu güven içinde, Revan Hanı'nın misafiri olarak sürdürdü. Seyahatnâmede, bundan sonraki yolculuğuna dair şunları yazmaktadır²⁵:

“9 Nisan 1673: Daivin'den sonra, Kainer adında bir köyde kaldık. 10 Nisan'da bu yolda devam ettik. Sekiz fersah ilerledik. Yürüdüğümüz bu mesafenin yarısında Sedarec adında bir kasabayı sol tarafımızda bıraktık. Şarur adında Ermenistan'ın illerinden birinin başkenti gibi bir şeydi burası. Bu ilin Sultanı, bir kasabada oturuyormuş. O gece çok berbat bir yerde kalmak zorunda idik. Noraşen adını taşıyor. Köyün yakınında viranlaşmış bir kervansaray vardı. 11 Nisan'da, yol üzerinde yine çok güzel, fakat diğeri kadar tekdüze olmayan, taş ve tepeciklerden meydana gelen bir arazide ilerledik. Çevredeki tüm toprakları sulayan Hardpasui adında bir nehri geçtik. Bu akarsu, Ermenistan'ın başkenti Erivan'ın bu kısmı ile başkenti Nahçıvan olan diğeri ili birbirinden ayırıyordu... Nahçıvan ise yıkılmış bir şehirdir...”

Sederek kasabası günümüzde de mevcuttur ve Ermenistan ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasında, sınırda bulunmaktadır. Aras'ın köprü ile aşıldığı yapıdan, Chardin maalesef söz etmiyor. Şarur ise Aras'ın kuzeyinde ve yakınındaki Nahçıvan şehridir. Yerli söyleyişte Şerur. Noraşen ise Ermenilerin oturduğu kasabadır. Burası Türklere ait kervansarayı ile meşhurdur. Ancak XVII. yüzyıl sonlarında Chardin'in de işaret ettiği gibi harap vaziyette idi. Aras Nehri'ne kuzeyden karışan iki Arpaçay vardır. İlki Anı v.s. ören yerlerinin bulunduğu Osmanlı Arpa Suyu'dur. Chardin, ikincisinin de aynı ismi taşıdığını belirtiyor ki, aynı imla ile yazılmıştır. Harpa-Sui, Türkçe'de Arpa Suyu'dur. Chardin, Ermenistan'ın başkenti Erivan diyor ise de, bu sıralarda ne Ermenistan ve ne de Erivan vardır. Siyasî kullanım Revan Hanlığı'dır. Erivan ise Ermeniler ağzında bile İravan veya

Jerevan/Yerevan'dır²⁶. Bağımsızlık söz konusu olmadığına göre de, başkent Erivan söylemi de resmî olarak kullanılmamaktadır. Kaldı ki, o zamanki Erivan'ın adı Revan ve başında da Safevîlere bağlı Han idarecilik yapmaktaydı.

Chardin, Nahçıvan'ı da gözlemledikten sonra, yoluna devam etti. Niyeti Culfa-Meraga yolu ile Tebriz'e ulaşabilmektir. Birçok gezginin geçtikleri, Safevî resmî belgelerinde de çoğu zaman yer alan Culfa, eski ve Ermenilerce meskûn idi. Ahalisi dokumacılık ile meşguldü. Bu sanatı daha sonraları Isfahan yakınlarındaki Yeni Culfa'ya nakletmişlerdir. Culfa, Farsça'da Culeha'dır. Ahali ağzında ise Culfa'ya dönüşmüştür²⁷. Fransız gezgin, Aras Nehri üzerinde ve bir de köprüsü olan Culfa'ya dair şunları yazmaktadır²⁸:

“Doğuluların Aras ve Ares olarak bahsettikleri Aras Nehri'nin kenarında geceledik. Bu nehri, harabe dabilindeki ve bazı yazarların, eskilerin Arriammene olarak bahsettikleri şehir olduğunu düşündükleri Eski Culfa şehrinden geçiliyor. Isfahan'ın karşısında yer alan Culfa şehrinden ayırt etmek için, ona eski deniliyor²⁹. Buna bakılı olarak eski deniliyor. Çünkü şehir tamamen harabe halinde ve yıkılmış vaziyette. Eski büyüklüğü dışında burada neyin eskiden ne olduğunu anlamak mümkün değil. Bu şehir bir dağın eteğindedir. Nehir kenarındadır. Nehir boyunca da uzanmaktadır. Doğal olarak zor olan sokakları, birkaç kule ile korunuyormuş”.

Chardin, diğeri yazarlar gibi Culfa'yı pek övücü değil, zavallı durumu ile tanıtılmaktadır. Ermenilerin iskânı olan Culfa'da, birkaç Ermeni'nin tanıklığı ile şehirde 4000 kadar bina mevcutmuş. Eski tarihî kentlerdeki mimari eserler de göze çarptığı gibi, tiyatro oturakları ve sahnesi gibi arkasında-

(25) J. Chardin, a.g.e., s. 94-95.

(26) Bkz. dn. 6.

(27) Josep de Tournefort da Culfa'yı ziyaret eden Batılı gezginlerdendir. Bkz. Tournefort Seyahatnâmesi, s. 198-202; Jean-Baptiste Tavernier de yol üzerindeki Culfaları görmezlik etmemiştir. Bkz. a.g.e., s. 64-65, 80-88, 139.

(28) J. Chardin, a.g.e., s. 94 vd.

(29) Eski, Aras kenarındaki şehirdir. Yeni ise Isfahan çevresinde Ermenilerin topluca bulunduğu yer olmaktadır.

ki dağa yaslanmış halde idi. Ermeni nüfusu ise, 30 aile yani 120 kadarmış. Diğerleri Şah Abbas zamanında İsfahan'daki Yeni Culfa'ya sürülmüş değil, nakledilmişlerdir. Şehir, yine de geçiş noktası idi ve Aras'ın üzerinde çeşitli zamanlarda inşa edilmiş köprülere sahipti. Kar sularının artması ile köprüler ve kemerleri hızlı akışa karşı koyamamıştır.

Jean Chardin, 1673 yılında, kendisine göre Armenia denilen ülkede yolculuğunu yapmış ve Culfa üzerinden diğer Azerbaycan'a, Safevî ülkesine geçmiştir. Her Batılı gezgin ve yazar gibi XVII. yüzyılda olursa bile, eski tarihî isim Armenia, Araplardaki Ermenistan kelimesini kullanmıştır. Fakat XVII. yüzyılda Osmanlı-Ermeni ve Safevî-Ermeni birlikteliği, mensup oldukları milletin tebaası statüsündedirler. Yukarıda da temas edildiği gibi, mülkî hayatta tabiiyet esası vardır. Dinî dünyada ise bağımsızlıklarına, inançlarına hiçbir şekilde müdahale edilmemiştir. Yine bu asırda, Aras Nehri'nin kuzeyindeki geniş düzlükler ve coğrafi mekânlar, artık eski tarihî özelliklerini geniş ölçüde kaybetmişlerdir. Oğuzlar, Selçuklular, Moğollar, İlhanlılar, Kara ve Akkoyunlular, Safevîler ve Osmanlılar, onları kendilerinden bir parça gibi görmüşlerdir. Ermeniler de kendilerine tanına

bu haklardan en iyi bir şekilde faydalanmışlardır. Ne zamana kadar... Fransız İhtilâli ve bunun dalgalarının milliyetçilik şeklinde akisler uyandırmasına kadar. Kuzeyde Rus Çarlığı'nın oluşması da, gelecekteki Ermeni hayatını etkileyecektir. Asûde bir hayatın sonu böylece Hıristiyan ve rakip devlet Rusların kışkırtma eylemleri de gittikçe artmıştır. Batıdaki büyük devletler, İngiltere ve Fransa da, askerî, hakimiyet, bölge özelliklerinden faydalanma hülyasına düşmüşlerdir. İster istemez câmî ve kilise arasında kalmaları veya daha yaygın şekilde üstte bıyık, altta da sakal arasında sıkışıp kalmışlardır. Misyonların da arka çıkmaları ile, Ermenilerin geleceği tehlike altına girmiştir. Ermeni ana vatanı, Ermeni bağımsızlığı ve her siyâsî kuruluşta gözlendiği gibi, yayılmacı ütopyik görüşler de zamanla Ermenilerin bağrında canlanmaya başlamıştır.

Fransız gezgini Jean Chardin XV. yüzyıl sonlarına doğru Gürcistan ve komşu ülkedeki Safevîler bünyesindeki Ermenileri yakından görmüş ve yukarıda yer yer değinildiği gibi, çok yakından Batı dünyasına ve özellikle Fransız kamuoyuna bu insanları, birlikte yaşadıkları insanlarla olan durumlarını açıklamaya, öğretme fırsatını da bulmuş olmaktadır.